

Б.О. ГАЛЬ

УДК 930 (477) «19»

«МОДЕРНІЗАЦІЯ РАННЬОМОДЕРНОГО МІСТА» ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті розглядаються основні параметри розвитку міст Лівобережної України у першій половині ХІХ ст.

Ключові слова: місто, населення, територія, план.

В статье рассматриваются основные параметры развития городов Левобережной Украины в первой половине XIX в.

Ключевые слова: город, население, территория, план.

The paper concerns the main development characteristics of towns in the Left Bank Ukraine at the first half of XIX century.

Key words: town, inhabitants, territory, plan.

На початку ХІХ ст. російський уряд узяв курс на прискорену «модернізацію ранньомодерного міста» Лівобережної України. На практиці це означало перепланування і кам'яну забудову бодай центральної частини, руйнування внутрішніх меж (старих валів і ровів), зростання долі міського населення і поступове збільшення території міста¹.

Сюжети, пов'язані із модернізацією міст Лівобережної України, з'являються наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в оглядових монографіях і статтях з історії міст Кременчука (Ф. Ніколайчик), Чернігова (В. Хижняков), Полтави (І. Павловський)². У 1950-80 рр. загальноімперський урбанізації першої половини ХІХ ст.³ і її особливостям на Лівобережжі присвячено численні статті і розлогі розділи колективних праць, написаних, зокрема, співробітниками українського Інституту історії і теорії архітектури (М. Грицай, М. Онищенко, Л. Сакович, О. Станіславський, М. Цапенко)⁴.

Особлива увага при цьому приділялася формуванню архітектурних комплексів губернських міст Чернігова (А. Карнабіда, Г. Логвін)⁵ і Полтави (М. Онищенко, І. Ігнаткін, Л. Вайнгорт)⁶. В останні десятиліття огляд розбудови лівобережних міст у першій половині ХІХ ст. запропоновано в роботах істориків архітектури В. Вечерського та В. Тимофійенко⁷.

На зламі ХVІІІ-ХІХ ст. лівобережні міста, як правило, були дводільними (місто-форштадти), – замки протягом попереднього століття свідомо не відновлювались і збереглися лише у 8 із 20 губернських/повітових міст. Останні чотири фортеці Лівобережної України було ліквідовано іменним указом Сенату від 11 вересня 1785 р. (Глухів), височайше затвердженою доповіддю Военної колегії від 5 січня 1786 р. (Мглин), штатами 1796 р. (Переяслав, Чернігів)⁸. На момент остаточної ліквідації фортець у значній більшості міст (15 із 20) зовнішні укріплення (вали, рови, башти) знаходилися у

напівзруйнованому стані, а ворота вцілили лише у 3 із 19 міст – у Полтаві, де із п'яти воріт збереглося чотири, та й ті підупали («обветшалые»), у Чернігові з трьома дерев'яними воротами і у Глухові, де в єдиному збереглися на зламі XVIII-XIX ст. «каменные ворота с караульнями» на Київському та Московському виїздах із міста. Забудова форштадтів була вільною, а от чи була системною забудова уфортифікованого міста залишається під питанням, – принаймні, ряд дослідників схиляється до думки про «вільне» (М. Цапенко) чи «ландшафтне, нерегулярне» планування (В.Вечерський)⁹.

Три хвили перепланування лівобережних міст у першій половині XIX ст.¹⁰ – перша у 1803-1805 рр. у містах обох малоросійських губерній, друга у 1831-1835 рр.¹¹ у містах Чернігівської губернії і третя у 1840-1846 рр. у містах Полтавської губернії¹² – мали неоднозначні наслідки.

З одного боку, попередні умовно «органічні» містобудівні структури витісняє новий принцип регулярного, централізованого, упорядкованого міста¹³.

З іншого боку, в реальності нове планування призводить до довершення схеми міста, що склалась історично¹⁴. Так, структура міста залишається дводільною, розділяючись на «власне «місто», де скучувались усі урядові і громадські будівлі, гостині двори, три- і двоповерхові житлові будинки, і на «передмістя» або «форштадти»¹⁵. Регулярному розплануванню піддавалося здебільшого лише місто у вузькому значенні цього слова, яке співпадало по контуру із колишніми міськими укріпленнями у багатьох лівобережних містах, як-от: у Глухові, Конотопі, Ніжині¹⁶. Натомість передмістя перепланувати нерідко не вдавалося, тож старі криволінійні траси вулиць підключалися до ортогонального розпланування центрів¹⁷.

У забудові частин міста (кам'яній чи дерев'яній, одно- і багатоповерховій) дослідники бачать вияв протиставлення чи то влади і суспільства, як-от: Й. Баберовськи, чи то різних суспільних верств, як-от:

О. Власюк, О. Суслов. Так, на думку Й. Баберовськи, кам'яна забудова призначалась для унаочнення присутності влади як наслідку її модерного розширення, – «принаймні у містах кожен міг бачити центри зосередження влади – кам'яні будівлі, у стінах яких знайшли притулок губернатори, судді і прокурори»¹⁸. Натомість, його умовні опоненти роблять наголос на тому, що кам'яні будинки коштували дорого, тому через урядову регламентацію відносно невелика, найбільш благоустроєна частина міського поселення із (багатоповерховою) кам'яною забудовою (власне «місто») призначалась для заможних верств, в той час як незаможні витіснялися у передмістя, де дозволялася дерев'яна (у кращому випадку – одноповерхова кам'яна) забудова¹⁹.

Кількість кам'яниць і темпи кам'яної забудови (державної і приватної) суттєво відрізнялись у Північному і Південному Лівобережжі. Так, на 1800 р. кам'яниці були лише у 9 із 20 повітових міст Малоросійської губернії (всього 62 будівлі), з яких у північній частині – 56, а у південній – усього 6 будівель. А вже на 1846 р. кам'яницями було забудовано центри 19 із тих-таки 20 міст (усього 258 будівель), із яких 115 – у Чернігівській губернії та 143 – у Полтавській. Динаміку державної і приватної забудови можна прослідкувати за даними однієї Чернігівської губернії, – якщо у 1800 р. тут було 11 державних і 45 приватних кам'яниць, то у 1846 – 31 державна і 84 приватні, тобто державна кам'яна забудова відбувалася швидшими темпами.

Спеціальних урядових рішень щодо зривання фортечних валів не приймалося, втім, за новими планами на місці старих валів прокладалися вулиці і бульвари. За першої хвили перепланування було зруйновано вали губернських (Чернігова у 1802-1803 рр.²⁰, Полтави у 1805-1817 рр.²¹) і найбільших повітових міст (Ніжина у 1803 р., Глухова у 1802-1808 рр.). У 1830-1840 рр. залишки валів зриваються у Сосниці, Ромнах, Переяславі, Миргороді, Лубнах, Прилуках та інших містах²². Наскільки можна зрозуміти із

статистичних описів 1840-х рр., в деяких містах Лівобережжя за відсутності великого будівництва вали не зривали, і вони руйнувалися і далі самі собою або ж через господарську діяльність населення.

Підраховано за: Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 років // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. –

Департамента Генерального Штаба. Том XII. Часть 3. Полтавская губерния. – СПб., 1848. – 90+22 с.

Населення і територія лівобережних міст протягом першої половини XIX ст. зростали (на півдні швидше, на півночі повільніше)²⁶.

Із 20 повітових центрів Малоросійської губернії за 1800-1846 рр. зменшилась територія лише у трьох містах – Гадячі (із 421 до 408 десятин), Глухові (із 627 до 480) та

Таблиця 1.
Зміни території, населення і кам'яної забудови міст Лівобережної України за першу половину XIX ст.

	1798-1800			1846		
	Територія, дес.	Населення (ч+ж)	Кількість кам'яниць (скарб.+прив.)	Територія, дес.	Населення (ч+ж)	Кількість кам'яниць (скарб.+прив.)
Чернігів	476	1350+2399=3749	2+0	583	7025	14+8
Козелець	340	949+1149=2098	1+0	379	5367	1+0
Переяслав	367	2369+2411=4780	0+1	701	4698+3769=8467	2
Пирятин	193	1218+1299=2517	–	415	1912+1988=3900	2
Золотоноша	380	2033+2265=4298	–	584	2031+1736=3767	1
Хорол	351	1720+1842=3562	–	360	2066+1740=3806	3
Кременчук	246	1980+2037=4017	–	460	8333+8515=16848	67
Полтава	544	3211+3942=7153	2 ²³ +1	1087	11406+7786=19192	45
Зіньків	693	3180+3421=6601	–	699	4262+4736=8998	1
Гадяч	421	1536+1656=3192	–	408	2821+2447=5268	2
Лубни	313	1134+1303=2437	–	454	1466+1021=2487	10
Ромни	400	1651+2029=3680	0+2	489	2999+2480=5479	5
Прилуки	379	2561+2797=5358	–	879	4052+4075=8127	5
Ніжин	1464	5430+5674=11104	4 ²⁴ +34	1483	8874	7+56
Сосниця	313	1551+1769=3320	–	387	4900	–
Конотоп	420	2592+2780=5372	–	512	7749	1+0
Глухів	627	2982+3131=6113	4 ²⁵ +5	480	9213	3+14
Новгород-Сіверський	293	1814+2112=3926	0+1	346	5968	2+6
Стародуб	611	2337+3009=5346	0+5	535	8470	2+0
Мглин	289	1548+1584=3132	–	303	4101	1+0

С. 24-126; Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Том XII. Часть 2. Черниговская губерния. – СПб., 1851. – 183+4 с.; Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении

Стародубі (із 611 до 535). Натомість, суттєво збільшилась територія (близько двох разів і більше) у 6 містах: Пирятині (із 193 до 415 десятин), Кременчуці (із 246 до 460), Переяславі (із 367 до 701), Прилуках (із 379 до 879), Золотоноші (із 380 до 584) та Полтаві (із 544 до 1087).

Диспропорції між містами, які були повітовими центрами Малоросійської губернії, на 1846 р. поступово зменшуються, натомість збільшуються між ними і містами, які стали повітовими центрами двох губерній лише у 1802-1803 рр. Найбільше (Ніжин) і найменше (Кременчук) за територією міста Малоросійської губернії співвідносились у 1800 р. як 1:5.95. Натомість у 1846 р. по Чернігівській губернії це співвідношення зменшилось до 4.89 (враховуючи нові повітові центри, збільшилось до 9.45), а по Полтавській губернії – до 3.02 (навіть враховуючи нові повітові центри, зменшилось до 4.35). Найбільші територіальні диспропорції

половині XIX ст. не було. І це попри той факт, що загалом по імперії відносна кількість середніх і малих міст зменшується і на середину XIX ст. кожне третє губернське місто (34%) відноситься до великих, і майже половина повітових (46%) – до середніх²⁹, тобто темпи урбанізації Лівобережжя відставали від загальноімперських.

Підраховано за: Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 років // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 24-126; Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении

Таблиця 2.
Динаміка змін населення і території міст Лівобережної України за першу половину XIX ст.

	Північне Лівобережжя			Південне Лівобережжя			Європейська частина Російської імперії		
	1798	1846	1846 до 1798, %	1798	1846	1846 до 1798, %	1798	1846	1846 до 1798, %
Територія, дес.	4833	5008	+4	4287	6536	+52	–	–	–
Населення, чол.	44160	61667	+40	47595	86339	+81	2191000	3144000	+43

фіксуються у середині XIX ст. у Північному Лівобережжі.

За запропонованою Б.М. Мироновим класифікацією, у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. міста із населенням більш ніж 25 тис. осіб відносились до великих, від 5 до 25 тис. – до середніх, менш ніж 5 тис. – до малих²⁷. В такому разі, у 1800 р. у Малоросійській губернії було 7 або 35% середніх міст (Полтава, Зіньків, Прилуки, Ніжин, Кононоп, Глухів, Стародуб), у більшості з яких кількість населення ледве перевищувала 5 тис., натомість усі інші міста (13 або 65%) відносились до числа малих. У 1846 р. із цих самих 20 міст лише 6 (Пирятин, Золотоноша, Хорол, Лубни, Сосниця, Мглин) були малими, а 14 або 70% перейшли у категорію середніх²⁸. Втім, жодне місто не налічувало більше 25 тис. ні у 1800 р., ні у 1846 р., а отже великих міст, за класифікацією Б.М. Миронова, на Лівобережжі у першій

Департамента Генерального Штаба. Том XII. Часть 2. Черниговская губерния. – СПб., 1851. – 183+4 с.; Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Том XII. Часть 3. Полтавская губерния. – СПб., 1848. – 90+22 с.; Миронов Б.Н. Русский город в 1740е – 1860е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990. – С. 241, 246.

За півстоліття населення зменшилось лише у 2 із 20 міст – у Золотоноші (із 4298 до 3767 чол.) та у Ніжині (із 11.104 до 8874). Натомість, суттєво збільшилось населення (близько двох разів і більше) у містах Козелець (із 2098 до 5367), Чернігів (із 3.749 до 7.025), Кременчук (із 4.017 до 16.848), Полтава (із 7.153 до 19.191).

Співвідношення між найбільшим (Ніжин) і найменшим (Козелець) містом Малоросійської губернії становило у 1800 р. – 5.29. У 1846 р. по Чернігівській губернії цей показник зменшився до 2.25 (навіть враховуючи нові повітові центри – до 4.28), а по Полтавській губернії – до 5.09 (враховуючи нові повітові центри, збільшився до 8.55). Найбільші диспропорції у розміщенні населення фіксувалися на півдні.

У 1800 р. жителі міст Малоросійської губернії (91.755 чол.) співвідносились із жителями сільської місцевості як 1 до 23,8. Через півстоліття це співвідношення змінилося на користь жителів міста. Так, у Полтавській губернії жителі міст (119.795) співвідносились із жителями сільської місцевості як 1 до 13, а у Чернігівській (88.867) – як 1 до 14,7.

Порівняти ці тенденції із загальноімперськими достатньо важко, оскільки серед дослідників російської урбанізації не існує консенсусу щодо особливостей російської урбанізації протягом першої половини XIX ст. В той час як зазвичай у літературі фігурують відомості про зростання як абсолютної, так і відносної чисельності городян (А. Рашин)³⁰, Б. Миронов фіксує повільне зростання абсолютної чисельності міського населення православного віросповідання за одночасного зменшення відсотка міського населення, – число городян Європейської Росії за 1798-1846 рр. збільшилося на 953 тис., натомість їх доля у загальному населенні знизилась із 8.7 до 7.2% – на 1.5 пункти³¹.

Втім, вочевидь, модернізація міст Лівобережної України відбувалася у специфічних умовах. На відміну від більшості адміністративних центрів Центральної Росії, де ще у 1770-80-х рр. були затверджені плани перепланування і у 1800-ті рр., тобто до початку т.зв. «урбанізації XIX ст.» (1811 р.) завершилася забудова згідно з цими планами, у містах Лівобережної України лише наприкінці XVIII ст. ліквідуються фортеці, а на початку XIX ст. затверджуються плани перебудови, визначається територія міста і

починається активна кам'яна забудова, приватна і державна.

Що ж до зростання населення міст Лівобережної України, то диспропорції між її південною частиною, населення якої зросло за півстоліття майже удвічі, і північною, де зростання склало 40% (близьке до середнього показника по імперії), пояснюється природним відтоком населення колишньої Гетьманщини на південь, до Новоросії, яка протягом першої половини XIX ст. створювала виключні кар'єрні перспективи для представників привілейованих станів і умови для зміни соціального стану – для непривілейованих.

Посилання:

1. Городские поселения в Российской империи. Том первый. – СПб., 1860. – С. VI; Суслов А.И. Планировка и застройка центра Ярославля по регулярному плану 1778 года // Краеведческие записки. – Ярославль: Ярославское книжное издательство, 1956. – Вып. 1. – С. 153.
2. Николайчук Ф.Д. Город Кременчуг: Ист. очерк. – СПб., 1891. – 224 с.; Хижняков В. Черниговская старина. (1765-1810 гг.). По архивным бумагам городской думы // КС. – 1899. – Т. LXV. – Июнь. – Отд. 1. – С. 367-407; Павловский И.Ф. Полтава в начале XIX века. (Очерки по архивным данным с рисунками) // КС. – 1902. – Т. LXXVIII. – Июль-август. – С. 111-164; Сентябрь. – С. 293-318; Павловский И.Ф. Полтава в XIX столетии (Очерки по архивным данным, с рисунками) // КС. – 1905. – Т. XCI. – Ноябрь-декабрь. – Отд. 1. – С. 228-342.
3. Суслов А.И. Планировка и застройка центра Ярославля по регулярному плану 1778 года // Краеведческие записки. – Ярославль: Ярославское книжное издательство, 1956. – Вып. 1. – С. 151-166; Власюк А.И., Харламова А.М. Архитектура второй половины XVIII – начала XIX в. // Всемирная история архитектуры. – Т. 6. Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV – первой половины XIX вв. – М.: Стройиздат, 1968. – С. 192-271; Эрн И.В. Архитектура 1840-х – 1850-х гг. / ВИА. – Т. 6. Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV – первой половины XIX вв. – М.: Стройиздат, 1968. – С. 313-336.
4. Грицай М.О., Онищенко М.Ю. Архитектура Украины за часів Російської дворянської імперії (70-і роки XVIII – перша половина XIX ст.ст.) // Нариси історії архітектури Української РСР: Дожовтневий період. – К.: Держбудвидав УРСР, 1957. – С. 150-199; Грицай Н.А., Игнаткин И.А. Архитектура последней трети XVIII – первой половины XIX вв. // Всемирная история архитектуры. – Т. 6. Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV – первой половины XIX вв. – М.: Стройиздат, 1968. – С. 423-450; Онищенко М. Будівництво казенних будівель в Росії і на Україні на

- початку XIX ст. за типовими проектами Андреяна Захарова // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К.: Держбудвидав УРСР, 1959. – С. 183-209; Сакович Л.Т. Регулярні містобудівельні заходи початку XIX в. у Росії і на Україні // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К.: Держбудвидав, 1959. – С. 210-230; Станиславский А.И. Планировка и застройка городов Украины. – К.: Будівельник, 1971. – 266 с.; Цапенко М. Порівнянам Десны и Сейма. – М.: Издательство «Искусство», 1970. – Второе издание. – 143 с.
5. Карнабіда А.А. Чернігів: Архіт. – іст. нарис. – 2-е вид. – К.: Будівельник, 1980. – 128 с.; Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – 2-е изд. – М.: Искусство, 1967. – 288 с.
 6. Онищенко Н. Архитектура Круглой площади в Полтаве. История строительства и анализ архитектурных сооружений начала XIX века: Автореферат дисс. ... канд. архитектуры. – К., 1954. – 24 с.; Онищенко Н. Творчество мастеров русского монументального искусства в Полтаве // Зодчество Украины. – К.: Изд-во Акад. архитектуры УССР, 1954. – С. 213-238; Ігнаткін І., Вайнгорт Л. Полтава. Історико-архітектурний нарис. – К.: Вид-во «Будівельник», 1966. – 104 с.
 7. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 с.; Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть. Біографічний довідник. – К.: НДТІАМ, 1999. – 477 с.; Тимофієнко В.І. Учбові споруди в Україні: Формування типів і стиліові особливості // Теорія та історія архітектури. – К., 1995. – С. 84-104.
 8. ПСЗ РИ. ? СПб., 1830. ? Т. XXII. – С. 450-451, 507; ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXV. – С. 613-614.
 9. Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 193; Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – С. 56.
 10. Твердження, що плани Чернігова (1786) та більшості повтогових міст було затверджено ще у кінці 18 ст. і що до початку 19 ст. вони були частково реалізовані, навряд чи відповідає дійсності (Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / Заред. А.В. Кудрицького. – К.: УРЕ, 1990. – С. 460). Принаймні, на момент складання «Топографічного опису Малоросійської губернії 1798-1800 років» наявні лише два затверджені проекти перебудови для міст Кременчука та Глухова.
 11. Виключення становить повітове місто Новизибків, чие перепланування було затверджене 21 вересня 1840 р.
 12. Час затвердження планів міст двох малоросійських губерній див. у [Городские поселения в Российской империи. Том четвертый. – СПб., 1864. – VIII, 804 с.; Городские поселения в Российской империи. Том пятый. Часть II. – СПб., 1865. – III, 498, 58, 47 с.].
 13. Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 195.
 14. Грицай Н.А., Ігнаткін І.А. Архитектура... – С. 427.
 15. Суслов А.И. Планировка и застройка... – С. 153.
 16. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины... – С. 57; <Конотоп>. Історична довідка // <http://www.grad.konotop.net/history/index.php>; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник... – С. 499.
 17. Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 197.
 18. Баберовски Й. Доверие через присутствие: Домодерные практики власти в поздней Российской империи [Електронний ресурс] // <http://www.polit.ru/research/2009/02/05/baberowski.html>.
 19. Власюк А.И., Харламова А.М. Архитектура... – С. 260; Суслов А.И. Планировка и застройка... – С. 153.
 20. Хижняков В. Черниговская старина... – С. 400.
 21. Про остаточне зривання полтавських валів І. Павловський зазначає без будь-яких коментарів наступне: «Іх знищив князь Репнин в очікуванні приїзду до Полтави імператора Олександра І у 1817 році, за що отримав височайшу догану» (Павловский И.Ф. Полтава в начале XIX века... С. 128-129).
 22. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник... – С. 763-764; Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 196-197.
 23. Один з яких – «от последовавшего в 1785 году пожара поврежденной пустой», а інший – «недостроенной» (Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К.: 3 друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1931. – С. 64).
 24. З них «два дома городских каменных, поврежденных во время последнего пожара» (Там само. – С. 94).
 25. З них 2 будівлі колишніх Генеральної військової канцелярії та Малоросійської колегії «по случаю бывшего после того в 1784 году пожара вместе с прочими в городе строениями згорели, и пришли в великое повреждение и склонны к падению» (Там само. – С. 105).
 26. Загалом по імперії зростання міст уповільнюється порівняно із другою половиною XVIII ст. (Эрн И.В. Архитектура... – С. 316).
 27. Миронов Б.Н. Русский город в 1740^е – 1860^е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990. – С. 22.
 28. Втім, деякі дослідники, спираючись на інші статистичні джерела, ставлять цей факт під сумнів, як-от щодо Чернігова (Миронов Б.Н. Русский город... – С. 26).
 29. Миронов Б.Н. Русский город... – С. 26.
 30. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811-1913 гг.): Статистические очерки. – М.: Государственное статистическое издательство, 1956. – С. 86.
 31. Миронов Б.Н. Русский город... – С. 28-29, 241, 246. При цьому дослідник заявляє, що дані за різні роки, які використовували його попередники, неможливо порівнювати, і що за бажання можна було «віднайти» високі темпи урбанізації, спираючись на дані за 1811, 1840 і 1870 рр., і навпаки, низькі темпи урбанізації, спираючись на дані за 1825, 1838 і 1858 рр. (Миронов Б.Н. Русский город... – С. 30-31).